

вчальну діяльність; б) формування інтегративних професійних умінь учнів через поетапне (алгоритмічне) виділення технологічних знань і вмінь тощо.

Висновки з проведеного дослідження. Проведення експериментального дослідження підтвердило ефективність впровадження відповідних моделі та педагогічних умов формування професійної компетентності майбутніх токарів у фахово-орієнтоване освітнє середовище професійно-технічного навчального закладу.

Перспективами подальших наукових розвідок, на нашу думку, можуть бути удосконалення методичного забезпечення

формування в майбутніх токарів професійної компетентності у фахово-орієнтованому освітньому середовищі професійно-технічного закладу та дослідження методологічних проблем виміру професійної компетентності токарів різної кваліфікації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Скакун В. Организация и методика профессионального обучения : [учеб. пособ.] / В. Скакун. – М. : ФОРУМ-ИНФРА-М, 2007. – 178 с.
2. Сухомлинський В. Проблеми виховання всебічно розвинутої особистості / В. Сухомлинський. – К. : Рад. шк, 1976. – 654 с.

УДК 378.147.001.31:373

КОМПЕТЕНТІСНИЙ ПІДХІД ЩОДО ФОРМУВАННЯ КОНКУРЕНТОЗДАТНОСТІ МАЙБУТЬОГО ВЧИТЕЛЯ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ

Пермінова Л.А., к. пед. н.,
докторант кафедри педагогіки, психології й освітнього менеджменту
Херсонський державний університет

У статті описується досвід удосконалення професійної підготовки майбутнього учителя початкових класів в контексті компетентнісного підходу. порушено проблему реалізації компетентнісного підходу щодо формування конкурентоздатності майбутнього вчителя початкових класів. Здійснено спробу довести, що компетентнісний підхід є базовим для формування конкурентоздатності студента, що конкурентоздатність носить ознаки компетентності, що дає змогу оцінити як рівень сформованості знань, так і особистісні зміни фахівця, які відбулись у процесі професійної підготовки у вищому навчальному закладі.

Ключові слова: компетентнісний підхід, конкурентоздатність майбутнього вчителя початкових класів, конкурентоспроможність студентів вищих навчальних закладів.

В статье описывается опыт совершенствования профессиональной подготовки будущего учителя начальных классов в контексте компетентностного подхода. Поднимается проблема реализации компетентностного подхода относительно формирования конкурентоспособности будущего учителя начальных классов. Осуществлена попытка доказать, что компетентностный подход является базовым для формирования конкурентоспособности студента, что конкурентоспособность носит признаки компетентности, что позволяет оценить как уровень сформированности знаний, так и личностные изменения специалиста, которые состоялись в процессе профессиональной подготовки в высшем учебном заведении.

Ключевые слова: компетентностный подход, конкурентоспособность будущего учителя начальных классов, конкурентоспособность студентов высших учебных заведений.

Perminova L.A. COMPETENCE APPROACH TO FORMING COMPETITIVENESS OF PRIMARY SCHOOL TEACHER

The author described the experience of the improvement of the professional training of the future teacher of elementary school in the context of competence approach. In the article the problem of realization of competence approach rises in relation to forming of competitiveness of future teacher of initial classes. An attempt to prove that competence approach is base for forming of competitiveness of student is carried out, that competitiveness carries the signs of competence, what the level of forming of both knowledge allows to estimate and high-quality new personality changes of specialist, which took place in the process of professional preparation in higher educational establishment.

Key words: competence approach, competitiveness of future teacher of initial classes, competitiveness of students of higher educational establishments.

Постановка проблеми. Сучасна орієнтація освіти України на європейські цінності продовжує загальний напрям модернізації сучасної освіти. На сучасному етапі розвитку суспільства необхідні компетентні спеціалісти, які не тільки мають професійні знання, уміння та навички, але й можуть приймати відповідальні рішення в ситуаціях вибору, схильні до співробітництва, вирізняються мобільністю, конструктивністю, здатністю до адаптації, умінням реалізувати свій творчий потенціал. Тому нові підходи до освіти може реалізовувати лише компетентний вчитель, який володіє безліччю професійно-особистісних якостей [6, с. 8].

Загальний інтерес до проблеми формування вчителя як конкурентоспроможного фахівця за умов його практичної інноваційної діяльності залишається підвищеним, однак зарано говорити про визначення найбільш ефективного способу організації процесу такої підготовки. Недостатньо дослідженими залишаються такі аспекти проблеми, як сутність, структура та компоненти готовності майбутнього вчителя до реалізації професійної діяльності в умовах конкурентного середовища.

Розвиток конкурентоспроможності майбутніх учителів є цілісним педагогічним процесом, заснованим на діяльності викладача і студентів, спрямованим на підвищення рівня сформованості загальнокультурних, загальнопрофесійних і професійних компетенцій, що забезпечують затребуваність учителя на ринку педагогічної праці в умовах конкуренції.

Серед характеристик особистості XXI ст. пріоритетне місце займає її компетентність і професіоналізм, що забезпечують затребуваність і конкурентоспроможність у суспільстві. Тому пошуки шляхів підвищення ефективності професійної освіти пов'язують з компетентнісним підходом.

Актуальність компетентнісного підходу висвітлена в матеріалах модернізації освіти і розглядається як одне з важливих положень оновлення змісту освіти. Це обумовлено тим, що професійна діяльність характеризується зростаючою складністю і динамікою, основним же завданням компетентнісного навчання є формування фахівця, здатного вирішувати професійні проблеми в нових ситуаціях.

М. Нагач зауважує, що компетентнісний підхід стає останнім часом все більш поширеним і претендує на роль концептуальної основи освітньої політики, здійснюваної як державами, так і впливовими міжнародними організаціями, підсилює практичну орієнтацію освіти, підкреслює значення дос-

віду, умінь та навичок, що спираються на наукові знання [5].

У свою чергу, Т. Шамова зауважує: «Компетентнісний підхід в діяльності вищого навчального закладу диктує необхідність серйозних змін. Від проектування результатів освіти, виражених у формі компетенцій, належить йти до проектування об'єму, рівня, змісту теоретичних і емпіричних знань. Інакше кажучи, проектування навчального плану, робочих програм, програм практик, програм підсумкової атестації, планів-конспектів навчальних занять, фонду оцінних завдань необхідно починати з проектування результатів освіти, виражених у форматі компетенцій» [9, с. 44].

На сучасному етапі в педагогіці проведена велика кількість досліджень з проблемами компетентнісного підходу як базового у вищій освіті. Відправною точкою для цих досліджень було забезпечення конкурентоспроможності випускника вищого навчального закладу, для чого потрібно використовувати не лише потужну фундаментальну і спеціальну підготовку, але й особистісні і професійні якості, що дозволяють адаптуватися в різних економічних, соціокультурних, етнічних та інших умовах. Тобто в сучасних умовах затребуваний фахівець, який має гнучкість і мобільність на ринку праці і професій, здатний приймати самостійні рішення, перетворювати соціальне середовище і свою професійну діяльність. Такий фахівець був названий компетентним, і це привнесло в роботи з педагогіки і методики професійної освіти ідею розробки компетентнісного підходу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження теоретико-методологічних засад компетентнісного підходу здійснювали такі науковці, як В. Байденко, Н. Бібік, Е. Зеєр, І. Зимня, А. Маркова, О. Овчарук, О. Пометун, О. Савченко, Г. Селевко, Ю. Татур, А. Хуторський; впровадженню цього підходу у професійну підготовку фахівців значну увагу приділили А. Олексюк, В. Бондар, Н. Дем'яненко, А. Капська, С. Козак, В. Олійник, О. Романовський, В. Сидоренко, Т. Сорочан; шляхи модернізації освіти на компетентнісній основі розроблялися Б. Гершунським, Б. Ельконіним, Н. Кузьміною, І. Фрумніним; окремі проблеми компетентнісного підходу у системі вищої освіти розглядалися у роботах Г. Гавришак, І. Драча, Л. Коваль, Я. Кодлюк, О. Локшиної, М. Нагач, Н. Нагорної, С. Ніколаєнко, О. Овчарук, С. Сисоєвої, та багатьох інших дослідників.

Однак одним із провідних завдань сучасної вищої освіти залишається питання впровадження компетентнісного підходу у

професійну підготовку студентів. Основна увага акцентується на компетенціях, що сприяють адаптації фахівців до умов сучасного ринку праці. Сьогодні компетентнісний підхід стає невід'ємним складником освітньої галузі.

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, які полягають у визначенні та обґрунтуванні аргументів про те, що компетентнісний підхід є базовим для формування конкурентоздатності студента, конкурентоздатність носить ознаки компетентності, що дає змогу оцінити як знання, так і особистісні зміни фахівця, які відбулись у процесі професійної підготовки у вищому навчальному закладі.

Виклад основного матеріалу дослідження. На сьогодні існує багато трактувань змісту поняття «компетентнісний підхід». Наприклад, «це підхід, що акцентує увагу на результаті освіти, причому в якості результату розглядається не сума засвоєної інформації, а здатність людини діяти в різних проблемних ситуаціях; це підхід, при якому результати визнаються значущими за межами системи освіти» [1, с. 13].

А. Хуторський акцентує увагу на тому, що компетентнісний підхід – це сукупність загальних принципів визначення цілей освіти, відбору змісту освіти, організації освітнього процесу і оцінки освітніх результатів. До зазначених принципів належать такі положення:

- сенс освіти полягає в розвитку у тих, хто навчається, здатності самостійно вирішувати проблеми в різних сферах і видах діяльності на основі використання соціального досвіду, елементом якого є і власний досвід учнів;

- змістом освіти є дидактичний адаптований соціальний досвід вирішення пізнавальних, світоглядних, моральних, політичних та інших проблем;

- сенс організації освітнього процесу полягає у створенні умов для формування у тих, хто навчається, досвіду самостійного рішення пізнавальних, комунікативних, організаційних, моральних та інших проблем, що становлять зміст освіти;

- оцінка освітніх результатів ґрунтується на аналізі рівнів навченості, досягнутих на певному етапі навчання [8].

Слід зазначити, що компетентнісний підхід не є абсолютно новим у педагогічній науці. Орієнтація на засвоєння умінь, способів діяльності і, більше того, узагальнених способів дії була обґрунтована в роботах педагогів і психологів минулого століття (М. Скаткин, І. Лернер, В. Краєвський, Г. Щедровицкий, В. Давидов та ін.). Ними

були розроблені відповідні методологічні засади і окремі навчальні технології. Проте ця орієнтація не була визначальною, вона практично не використовувалася при побудові типових навчальних програм, стандартів, оцінних процедур [3].

Серед передумов реалізації компетентнісного підходу в процесі формування конкурентоспроможності майбутніх учителів початкових класів можна виділити такі: до теперішнього часу в теорії і практиці обґрунтовані ключові компетенції фахівців (соціальна, соціально-інформаційна, комунікаційна, когнітивна, спеціальна); накопичений досвід теоретичної розробки і практичної реалізації суб'єктного, особистісно-орієнтованого і діяльнісного підходів у підготовці фахівців, досліджені аспекти готовності студентів в особистісному і професійному планах до системного виконання своєї діяльності; здійснюється аналіз і прогноз впливу тенденцій розвитку систем середньої і вищої професійної освіти на формування особистості студентів і готовності до майбутньої професійної діяльності.

На думку Л. Коваль, у вищій освіті перехід на компетентнісно орієнтовану підготовку розглядається в двох аспектах. По-перше, відбувається модернізація змісту професійної освіти, що передбачає його відбір і структурування з одночасним визначенням результативного складника освітнього процесу – набуття студентами компетентностей. По-друге, постає потреба сформувати у майбутніх фахівців ключові та предметні компетентності [2].

Таким чином, перевага компетентнісного підходу полягає у тому, що він дає змогу оцінити як знання, так і особистісні зміни фахівця, які відбулись у процесі професійної підготовки у вищому навчальному закладі.

Цікавою є думка про те, що «компетентнісний підхід базується на схемі: компетенція (як заданий зміст освіти) – діяльність (як провідна вимога організації освітнього процесу) – компетентність (як освоєна в діяльності компетенція)» [3, с. 38]. Вчені стверджують, що, коли йдеться про компетенцію і компетентність, маються на увазі результати освітньої діяльності. А освіта у своїй якісній характеристиці – це не лише процес або система, це ще і результат привласнення особистістю усіх тих цінностей, які народжуються в процесі освітньої діяльності. Цей результат привласнення знань і повинен визначати компетентність. Однак поняття «компетенція» і «компетентність» значно ширші за поняття «знання», «уміння», «навички», оскільки включають спрямованість особистості

(мотивацію, ціннісні орієнтації), її здібності долати стереотипи, відчувати проблеми, проявляти прозорливість, гнучкість мислення; характер: самостійність, цілеспрямованість, вольові якості.

Компетентність – це успішно реалізована в діяльності компетенція. Компоненти компетентності в будь-якій сфері життєдіяльності можуть бути представлені низкою компонентів, зокрема когнітивним (знання), мотиваційним, аксіологічним (спрямованість, ціннісний характер стосунків), конативним (уміння, навички, досвід діяльності), емоційно-вольовим (саморегуляція і здібності). У цьому випадку компетенція виступає як потенціал компетентності, що реалізовується через певну сферу діяльності і набуває дієвості через механізми самоорганізації, саморегуляції.

Для нашого дослідження цікавим є питання про формування конкурентоздатності як специфічної ознаки компетентності майбутнього вчителя початкових класів та якісного показника його майбутньої професійної діяльності.

Методологія використання компетентнісного підходу для прогнозування успішності майбутньої професійної діяльності знайшла віддзеркалення у роботах С. Давидова, Т. Разенкова, Л. і С. Спенсерів, Р. Бояциса, С. Флетчера, Дж. Равена та ін.

Істотне значення для розробки теоретичних основ і практики формування конкурентоздатності майбутнього вчителя мали дослідження концепцій професійного розвитку і саморозвитку конкурентоспроможності студентів – майбутніх фахівців (Ю. Андрєєва, Л. Мітіна, Ф. Туктарова, Е. Хайрулліна, В. Шаповалов, В. Мезінов, С. Хазіна, І. Бібік та ін.).

Актуальність проблеми вчені вбачають у перетворенні системи професійної освіти, де завданням є підготовка конкурентоздатного фахівця, який має здатність досягати успіху в професійній діяльності в умовах конкуренції на основі ключових компетенцій і мобілізації ресурсу індивідуально-особових якостей.

Якщо зануритися до Державних стандартів зі спеціальності «Початкова освіта», то можна побачити, що «у галузевий стандарт вищої педагогічної освіти не закладені знання, уміння, якості, якими має володіти вчитель-діяч, що, в свою чергу, гальмує процес формування конкурентоздатної особистості» [4].

Аналіз науково-педагогічної літератури дає змогу констатувати, що у розумінні змісту поняття «конкурентоспроможність студентів ВНЗ» немає єдиної точки зору.

В одних дослідженнях це інтегральна якість особистості, в працях інших учених – характеристика особистості випускника в цілому або ж особистісні і професійні здібності молодого фахівця. Під час працевлаштування в поняття «конкурентоспроможність» вкладається своє розуміння, пов'язане як з професійними якостями фахівця, так і з його особистісними якостями, розуміється, що особистісні якості одночасно визначають і конкурентоспроможність: «хороша людина» не може бути поганим фахівцем.

Поняття «конкурентоспроможність» передбачає сукупність фізичних і інтелектуальних якостей особистості, а також особливостей, необхідних для самостійного і ефективного рішення життєвих і професійних ситуацій, створення відповідних умов для конструктивної взаємодії з іншими [10].

На наш погляд, конкурентоспроможність студентів – це здатність досягати успіху в професійній діяльності в умовах конкуренції на основі ключових компетенцій і мобілізації ресурсу індивідуально-особистісних якостей. Тобто конкурентоспроможність визначається як комплекс індивідуально-психологічних особливостей особистості, що надає можливість самореалізуватися у швидко змінних, нестандартних умовах життєдіяльності, знаходити оптимальні гуманістичні засоби досягнення поставленої мети і бути затребуваною і успішною і як особистість, і як професіонал.

Процес формування конкурентоспроможності студентів переважно враховує дію сукупності різних чинників, тобто відбиває досягнутий, закінчений рівень конкурентоспроможності. Тому коректніше говорити про формування конкурентоспроможності у студентів-випускників в процесі професійної підготовки.

Однак існує ряд умов, які мають бути реалізовані протягом всього навчання у ВНЗ. Зокрема, компетентнісний підхід зміщує акценти з процесу нагромадження нормативно визначених знань, умінь і навичок у площину формування й розвитку в майбутніх фахівців здатності практично діяти і творчо застосовувати набуті знання й досвід у різних ситуаціях, що потребує від викладача зміщення акцентів у навчально-виховній діяльності з інформаційної на організаційно-управлінську площину. Тобто, якщо в першому випадку він відіграє роль ретранслятора знань, то в другому – організатора освітньої діяльності. Також змінюється і модель поведінки студента: дослідницько-активна самостійна діяльність приходить на зміну пасивному засвоєнню знань. Процес наповнюється розвивальною функцією, яка стає інтегрованою характеристикою нав-

чання. Така характеристика має сформуватись у процесі навчання і включає знання, вміння, навички, ставлення, досвід діяльності й поведінкові моделі особистості [2].

На основі теоретичного аналізу психолого-педагогічних досліджень можна зробити висновок, що в якості універсальних умов (по відношенню до різних спеціальностей і напрямів підготовки студентів) ефективного формування конкурентоспроможності майбутніх учителів початкових класів можуть бути чітко обґрунтована модель конкурентоздатного студента з чітким набором компетенцій (професійних, особистісних); активізація навчально-пізнавальної діяльності студентів; створення ситуації успіху в навчальній діяльності; інноваційні методи навчання; широке застосування квазіпрофесійної діяльності; розробка комплексу методів діагностики успішності студентів тощо.

Вважаємо, що, досліджуючи будь-які аспекти професійної підготовки вчителя початкових класів, важливо виділяти такі організаційно-педагогічні умови, які б відбивали специфіку формування конкурентоспроможності у студентів протягом всього терміну навчання і були б спрямовані на формування відповідних компетенцій майбутнього фахівця.

На підставі отриманих даних констатувального етапу експерименту можна відзначити, що майбутні вчителі початкових класів (студенти 5 курсу) більшого значення надають таким знанням і вмінням, як здатність нести відповідальність за результати своєї професійної діяльності (9,2%), володіння практичними навичками роботи (20,8%), володіння теоретичними знаннями (12,8%), здатність до самостійного ухвалення рішень (9,3%), працездатність і високий рівень дисципліни (31,6%), вміння спілкуватися (знання психології комунікації) (12,9%), організаторські здібності (58,3%), вміння управляти навчально-виховним процесом на уроках (13,8%); знання методів активізації навчальної діяльності учнів (71,2%), вміння адекватно оцінювати навчальні досягнення молодших школярів (21,9%), володіння інформаційними технологіями і вміння їх застосовувати у навчальному процесі (42,8%).

За результатами опитування 67,3% респондентів виказали готовність на початковому етапі кар'єри отримувати невисоку заробітну плату. Такий високий показник, на нашу думку, є індикатором небажання конкурувати на педагогічному ринку праці, триматися посади як «джерела існування», що викликано сучасними соціальними умовами в державі.

Крім того, подібні запитання були задані молодим спеціалістам (до 5 років стажу). Важливими якостями випускника ВНЗ вони бачать уміння спілкуватися (78,9%), високу працездатність і дисципліну (79,7%), високу мобільність (46,7%), стресостійкість (65,9%), володіння практичними навичками (використання інноваційних методів навчання молодших школярів) (81,6%), організаторські здібності (48,7%), навички праці з інтернет-технологіями (82,4%), вміння спілкуватися іноземною мовою (37,4%).

Як бачимо, на початку кар'єри у молодих спеціалістів відбувається переосмислення відповідальності за якість сформованості професійної компетентності. Однак слід зазначити, що така якість, як конкурентоздатність, не є показовою серед інших. У студентів і вчителів відсутня усвідомленість того, що конкурентоздатність є важливішим фактором професійної успішності, потребує активізації зусиль всіх суб'єктів процесу професійної підготовки і реалізується через поєднання професійної спрямованості, усвідомленого бажання працевлаштуватися за профілем підготовки і подальшого успішного просування у професійній діяльності.

Ми погоджуємося з дослідженнями О. Ходань [7], яка вважає, що впровадження компетентнісного підходу як одного з основних напрямів модернізації вищої освіти України вимагає розв'язання певних проблем, зокрема оновлення стандартів вищої освіти шляхом розробки концептуальних засад для створення моделі випускника вищого навчального закладу як системи моделей його професійної діяльності та професійної підготовки відповідно до зміни освітньої парадигми, розробки і впровадження єдиних підходів до побудови педагогічної системи, яка відповідала б головному завданню вищої школи – формуванню компетентності майбутнього фахівця. Також для розв'язання проблеми впровадження необхідно подолати труднощі, які полягають у відсутності уніфікованого підходу до побудови інваріантної структури компетентності суб'єкта професійної діяльності, що унеможливорює детальний опис компетенцій в освітньо-професійній та освітньо-науковій програмах підготовки фахівця і проведення діагностичних заходів; невизначеності підходів до побудови навчального процесу у ВНЗ для формування компетентності фахівця.

Однією з переваг компетентнісного підходу щодо формування конкурентоздатності фахівців як інноваційного інструменту у вирішенні проблеми орієнтації професійної освіти на ринок праці є не уникнення тра-

диційної тріади «знання, уміння, навички», а системний погляд на взаємозв'язок між ними. Використовуючи компетентнісний підхід як інноваційний інструмент для орієнтації професійної освіти на потреби ринку праці, ВНЗ повинні планувати навчальний процес з урахуванням пріоритетів інноваційного розвитку країни, сьогоdnішніх вимог і прогнозів ринку праці; сприяти впровадженню нових і вдосконаленню існуючих освітніх і педагогічних технологій; організувати проведення моніторингу рівня задоволеності працедавців і випускників якістю отриманої професійної освіти для постійного коригування рамок компетенцій і професійних стандартів.

Висновки з проведеного дослідження. Розв'язати проблему забезпечення нового освітнього результату, коли сучасні випускники відповідають певному рівню професіоналізму, конкурентоздатні на ринку праці, володіють необхідними компетенціями, тобто вільно володіють професією, мобільні і прагнуть до професійного росту, – покликаний компетентнісний підхід.

Слід зазначити, що конкурентоспроможність фахівця є багатоаспектною категорією, яка включає в себе широке коло компетенцій та сама є складовою компетентності, формується під впливом як особистісних, так і педагогічних та соціальних чинників. Крім того, основні конкурентні переваги майбутнього вчителя початкових класів закладаються саме в системі професійної освіти та формуються під її впливом протягом всього життя.

У подальшому дослідженні нами буде обґрунтовано процес формування конкурентоздатності майбутніх учителів початкових класів, в основі якого покладено орієнтацію на результати, що системно охоплює всі компоненти освітнього процесу: цілі, зміст, вибір освітніх технологій і оцінку результатів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Иванов Д. Компетентностный подход в образовании. Проблемы, понятия, инструментарий : [учебно-методическое пособие] / Д. Иванов. – Омск : Изд-во ОмГПУ, 2003. – 101 с.
2. Коваль Л. Професійна підготовка майбутніх учителів початкової школи: технологічна складова : [монографія] / Л. Коваль. – Донецьк : Юго-Восток, 2009. – 375 с.
3. Кузнецов М. Личностно ориентированная подготовка учителя: теоретико-методологический аспект / М. Кузнецов. – Брянск : Изд-во БГПУ, 2000. – 375 с.
4. Митник О. Развитие професійної компетентності сучасного вчителя: реалії і перспективи / О. Митник // Початкова школа. – 2009. – № 11 (485). – С. 35–37.
5. Нагач М. Підготовка майбутніх учителів у школах професійного розвитку в США : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / М. Нагач. – К., 2008. – 21 с.
6. Савченко О. Удосконалення професійної підготовки майбутніх учителів початкових класів / О. Савченко // Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції «Підготовка педагогічних кадрів до роботи в умовах нової структури і змісту початкової освіти». – Полтава, 2001. – С. 8.
7. Ходань О. Компетентнісний підхід до підготовки майбутніх фахівців ВНЗ / О. Ходань // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Педагогіка. Соціальна робота». – 2013. – Вип. 29. – С. 232–234.
8. Хуторской А. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы образования / А. Хуторской // Ученик в обновляющейся школе : сборник научных трудов. – М. : ИОСО РАО, 2002. – С. 58–64.
9. Шамова Т. Компетентностно-ориентированное повышение квалификации профессорско-преподавательского состава вуза / Т. Шамова, Г. Подчалимова // Повышение профессиональной компетентности работников образования: актуальные проблемы и перспективные решения : сборник статей Вторых педагогических чтений научной школы управления образованием. – М., МПГУ, 2010. – С. 315–321.
10. Шуванов В. Социальная психология управления : [учебник] / В. Шуванов. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2012. – 468 с.